

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 28.09.2016 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 22.12.2016

İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamit

İsa YÜCEER*

Müslümanların birliği İslam'ın özü ve Kur'an'ın ruhunu oluşturur. Bu yaklaşımla onlar sorunlarını giderir ve bütünlüğü sağlarlar. İman etmek risk almaktır. Mümin İslam düşmanlarının hasımlığı karşısında varlığını koruma mücadelesi verecektir. Bu da bilinçli hareket etme, dinin hedefini doğru kavrama ve müminleri kardeş bilme anlayışıyla mümkün olacaktır. İslam tüm esaslarıyla Müslümanların ve insanlığın maslahatını gözetmiştir. İki cihan saadeti bu yolla elde edilecektir. Beşer kardeşliği, insanlığın tamamının aynı anne ve atadan geldiği düşüncesi en temel fikirdir. Bunun yanında müminlerin kardeşliği yaklaşımı her bir müminin ana ilkesi ve vazgeçilmez yaklaşımıdır. Osmanlı'nın son döneminde II. Sultan Abdülhamit düşmanın ne düzeyde tehlike oluşturduğunun farkına varmış ve İslam birliği anlayışını tüm imkanlarını seferber ederek gerçekleştirme mücadelesi vermiştir. Bu düşünceye olan ihtiyacın düzeyini fark etmiş ve Müslümanların birliği yaklaşımını gündemde tutmuştur. Bu bir yerde teorinin pratiğe yansıtılması, düşüncenin analizi ve meydan çalışması olmuştur. Dinin özünde var olan düşüncenin tatbikinin yapılmasıdır. Toplumda konuyla ilgili zemin bulunmaktadır. Müslümanların özde ayrılıkları bulunmamaktadır. Ayrılık ayrıntıdadır. Ortaya çıkan fitneler ise düşmanın tuzak, hile ve oyunlarından ibarettir. Müslümanların bunun bilincinde olması ve gaflete düşmemesi gerekmektedir. Sultanın çare olarak düşündüğü bu yaklaşımın canlı tutulması bir dönem de olsa Müslümanları bir arada tutma imkanı sağlamıştır. Konu önemine binaen ve duyulan ihtiyaçtan dolayı üzerinde durulması gereken hususlardandır.

Anahtar Kelimeler: *Birlik, kardeşlik, ihtilaf, ittihat, beraberlik, dostluk, sevgi, farklılık, hoşgörü*

Union of Islam Idea An II Abdulhamid

Union of muslims is core of Islam and soul of Quran. With this approximation they solve their problems and provide unity. Believing takes chance. Muslims will protect themselves from hostility of Islam's enemy. This is possible if Muslims act conscious, well understanding of aim of religion and seeing muslims as a brother. The aim of Islam is affair of Muslims and humanity. Happiness in two world is obtained in this way. The main idea is brotherhood of humanity and originated from same mother and father. Moreover, brotherhood of muslims is main principle and inevitable approximation. In the final period of Ottman Empire sultan II Abdulhamid realized the hazard of enemy and fight for actualization of unity of Islam used every means available. This is a kind of reflection of theory to pratic, analysis of opinion and stage study. It is appling of opinion which is core of the religion. In society there is interest related to topic. In the core of Muslims there are not seperation. Saperation is in the details. Emerging unrests are just trap of enemy. Muslims should be aware of that and should not fall into carelessness. Sultan considered this approximation, should save as a solution. That provide Muslims together for a while. Because of the importance of subject and required neccessity, one should emphazise.

Keywords: *Unity, brotherhood, dispute, accord, togetherness, friendship, love, discrepancy, tolerance.*

* Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi, myyuceer@yahoo.com

Giriş

Sultan II. Abdülhamit ile birlikte sonu gelen bir başka şey daha vardır. Bu da onun İslam Birliği düşüncesi ve diğer buna benzer fikirleridir. Bunların başında da onun Müslümanlara sahip çıkma, onların elinden tutma, onlar için fedakarlık yapma ve onlara olabildiğince yardımcı olma düşüncesidir. Zira iman etmiş olmak paylaşmayı, birlikte hareket etmeyi, istişarede bulunmayı ve nimetlerden birlikte yararlanmayı beraberinde getirmektedir. O yapabildiğince Müslümanların iyiliği için çaba vermiştir. Fakat bir gerçek var ki o da dönemin artık hasmın çok güçlü duruma geldiği ve birlikte hareket ettiği, Müslümanların ise zayıf olduğu dönemdir.

Sultanın Müslümanların birliği fikrini paylaşabileceği ve gerçekleşmesi için yardım alacağı kesimler ise fazla değildir. Böyle de olsa en azından fikir bazında dünya Müslümanlarının birliği fikri vardır. Onun vefatı ile birlikte artık İttihad-ı İslam düşüncesinin yeri tarih sayfaları olmuştur. Zira yetkili konumundakilerin bu düşünceye destek verme planı ve niyeti bulunmamaktadır. Bu fikri özümseyenlerin sayısı ise hayli azdır. Müslüman'ın diğer Müslümanların dertleriyle dertlenmesi, haliyle hallenmesi ve imkanlarını bu yolda feda etmesi yaygın kabul görmüş bir düşünce değildi. Zira bu düşünce kişinin kendi rahatından ve sahip olduğu imkan ve fırsatlardan fedakarlık yapmasını gerektirmektedir.

Sultan İttihad-ı İslam fikrini uygulamak için projeler geliştirse de onun zamanında Müslümanlar sömürgelerin eline geçmiş durumdadırlar. Onun çabası ise verebileceği desteği vermek ve din kardeşliği fikrinin getirdiği sorumluluğun bilincinde olmaktır. Yapılabilecek olanı yapmada kusur etmemek ve tehlikenin farkında olmak temel düşüncedir. İslam dini insanların aynı anne ve babadan geldiğini haber vermiş, Müslümanları da din kardeşi olarak tanıtmıştır. Bunun gereği olarak inanmış insanlar dinin emrini yerine getirme görevi çerçevesinde de bu birlikteliğe katkı verme yükümlülüğü bulunuyordu. Fakat bu hususta beklenen duyarlılığın gösterildiğini savunmak kolay olmasa gerektir.

I-İkinci Abdülhamid'in İttihad-ı İslam Fikri Bağlamında Faaliyetlerinden Bir Kesit

Şüphesiz otuz üç yılın çabaları kapsamlı ve çok yönlü faaliyetlerdir. Bunları kendi içinde taksim ederek sunmak, yapılanların boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Onun bu düşüncenin savunucusu ve uygulayıcısı olduğu bilinmektedir. Buna hizmet eden faaliyetlerinin varlığı da açıktır. Bunları yurt içi ve yurt dışı etkinlikleri olarak ayırmak mümkün olduğu gibi maddi ve manevi kısımlarına ayırmak da mümkündür. Tümünde hayır faaliyetleri, insanın yararına olan çalışma ve birliği koruma girişimi görülmektedir.

1-Ulaşım; Merkezden Yemen'e kadar ulaşacağı planlanan demir yolu projesi en belirgin ulaşım aracıdır. Bu yolla Müslümanları demir yolu ile birbiriyle irtibatlı hale getirecektir. Bu ağla kolay ulaşım sağlanacak ve hacca gitme daha güvenli olarak yapılabilecektir. Ayrıca hacca gelenlerin İstanbul'a gelmesi kolaylaşacak ve rahat görüşme imkanı doğacaktır. Bu bir medeniyet projesi olarak görülmektedir. Ulaşan ve ulaşılabilen olmayı sağlama planı olarak görülmektedir. Bunun pek çok kazanımı ve Müslümanlara sağladığı kolaylıklar vardır. Ulaşım yoluyla Müslümanları buluşturma fikridir. Önemli merkezler arasında irtibat kurulduğu gibi bunlarla merkez arasında da ulaşım sağlanacaktır. Ne var ki sonunda dış güçle birlikte hareket eden içteki ayrılıkçılar bu yolu tahrip etmişlerdir.¹ Onun ulaşım projesinin aleyhinde olanlar galip gelmiş ve bu yol harap halde bırakılmış, demirleri sökülmüş, köprüleri tahrip edilmiş ve istasyonları baykuşlara yuva olmuştur. Bunu başlangıçta Batılılarla birlikte hareket ederek inşa işi yürütülürken sonunda iç hasımla dış hasım iş birliği yapmak suretiyle bu proje sonlandırılmıştır.

2-İletişim; Özellikle telgrafi kullanmak suretiyle hızlı iletişimi sağlama belli düzeyde de olsa gerçekleşmiştir. Bu alanda faaliyet yürütenlerin gayrimüslimler olduğu görülmektedir. Bu da teknik alanda gerçekleşen ilerlemeye ayak uyduramama, yetişmiş elemanın bulunmaması gibi sorunlarla alakalıdır.

3-Eğitim Öğretim; Eğitim kurumlarını yaygın hale getirmek suretiyle Müslümanların bu alandaki noksanını giderme faaliyeti yürütülmüştür. Bilgi noksanlığının giderilmesi ve eğitim öğretimde yoğunlaşma onun döneminde hız kazanmıştır. Bu hususta kurumsallaşmaya gidilmesi, iyi yetişmiş insanın temin edilmesi, bu yolda imkan sağlanması ve kaynak temini büyük oranda gerçekleşmiştir. Bu alanda ki gereksinmelerin tümünün tedarik edildiğini savunmak kolay değildir.

4-Ulema İle İrtibat; Bunun belirgin örneği Cemaleddin Afgani ile görüşmesi ve onun fikirlerini alması gibi farklı coğrafyalardan gelen şahsiyetlerle irtibat kurmasıdır. Ulemanın ve din görevlilerinin durumunun iyileştirilmesi dinin kurumlarının (cami vb.) fiziki ihtiyaçlarının giderilmesi ve buralara bakım, onarım vb. de itina gösterilmesi de önemli bir açıdır.

5-Siyasi Konumundan Yararlanma; Özellikle Rusya'nın Osmanlı ülkesindeki kendi resmi din anlayışıyla aynı dini paylaşan kesimleri savunması, Ermenilerle birlikte hareket etmesi, Batının Osmanlı vatandaşı olan Hıristiyanları savunma yolunu seçmesi üzerine bunu değerlendirme düşüncesi gelişmiştir. Osmanlı topraklarının dışında yaşayan özellikle de sömürgelerdeki Müslümanları savunma hakkı doğmuştur. Sultan, Müslümanların imamı ve Halifesi vasfıyla anılmıştır.² Bu özelliği ile onun tüm Müslümanlar üzerindeki hakimiyet yetkisi kastedilmiştir. Onun bu salahiyetini kullanması düşmanın Osmanlıyı parçalama

¹ Ali Hasan Harputlu, *Gurubu'l-hilafeti'l-İslamiyye*, 189; *el-Alemü'l-Arabi fi'l-Asrı'l-Hadis*, 108.

² Harputlu, *a.g.e.*, 181.

planlarına karşı birliği korumaya yöneliktir. Farklı yerlerde ve sömürgelerde yaşayanlarla olan bağ ise gönül bağı ve kalben beraberliktir. Sultana halife ve emiru'l-müminin gibi övgü ifadelerinin kullanılması ona saygının ötesinde bir haslet vermedir. Bu sıfatlara Müslümanların verdiği değerden yararlanma yoluna gidilmesi önemli bir birlik unsuru olmuştur. Bu yolla dünyanın farklı yerlerinde bulunan Müslümanların üzerinde otorite kurması planlanmıştır. Sultan sıfatı siyasi bir vasıf, halife oluşu ise dini ve bir yerde kutsal bir sıfattır. Bu sıfatın Osmanlılarda oluşu tartışılmaz bir durumdur. Bu da ilayı kelimetullah/Allah'ın kelimesini (dinini) en üst konuma getirme yolundaki gayretleri ile izah edilmiştir. Osmanlı halifelerinin hilafetinin meşru olduğunu savunan çabalar vermek ve yayın yapmak suretiyle Müslümanların ona bağlılığını sürdürmeleri sağlanmıştır. İngiltere (1882)'de Mısır'ı işgal etmiş, bir Arap halife çıkarmayı ve Müslüman üzerinde onu kullanarak tasarrufta bulunmayı planlamıştır. Sonuçta Osmanlıların karşısına ciddi iddialarla ortaya çıkan bir halife bulunamamış Araplar isyanlarında İngilizlerden destek almış ve onlara destek vermişlerdir. Bu da onların Osmanlı halifesine karşı olumsuz tavrının belirgin göstergesidir.

6-Davetçi Gönderme; Uzun zaman Osmanlı topraklarında Batılı misyonerler faaliyet yürütmüşlerdir. Mütakabiliyet ilkesi gereğince az sayıda da olsa İslam'a davet edecek kimselerin gönderilmesi sağlanmıştır. Fakat bu tür faaliyetler uzun vadeli ve uzun soluklu olmayı gerektiren belki bir insanın ömrünün yetmeyeceği girişimlerdir. Bu yöntemle ümidini yitiren kimselere kurtuluşun gerçekleşeceği fikrini telkin etme, manevi destek verme, irtibatları koparmama, dini ve ilmi heyetler aracılığıyla alakaları canlı tutma sağlanmıştır. Japonya'ya gönderilen Ertuğrul gemisi bulun belirgin örneklerindedir. Fakat geminin batması projesinin başarısız olmasına neden olmuş ve orada yürütülecek faaliyetler sonuçsuz kalmıştır.

7-Hac Etkinlikleri; Osmanlının dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanlarla en yoğun irtibatı hacda sağlanmıştır. Hacda bulunanlarla görüşmeler yapılması yanında insanların Osmanlı padişahını Müslümanların halifesi olarak tanıması ve orada ki hutbelerde ondan bahsedilmesi ve tüm hacıların bunu kabullenmesi gerçekleşmiştir. Osmanlı Hükümdarlarının o mekanda tüm dünya Müslümanlarının temsilcisi olarak sunulması onlar üzerinde etkili olmuş, Cuma ve bayram hutbelerinde bu unvan ve padişahın ismi yer almış, halk ona gönül bağı ile bağlı kalmıştır. Her ne kadar Batılı ülkeler sömürge yönetimi kursalar da camilerde ki etkinliklerde, dua ve yakarışlarda, manevi bağlılık Osmanlıya olmuştur. Müslümanlar arasındaki bağın sürdürülmesi için hac önemli bir vesile olmuştur.

8-Yurt Dışı Faaliyetleri; -Eğitim Kurumları Açılması Örneği-; Bu girişim genelde İslam'ı bilen şahsiyetlerin yetiştirilmesine yöneliktir. O coğrafya da İslami ilimlerde donanımlı şahsiyetlerin yetiştirilmesi hedef olmuştur.

9-Dünya Müslümanlarını Savunma; Özellikle sömürge altında/idaresinde yaşayan Müslümanların sorunları vardı. Bunlar sahipsiz ve savunmasız olması nedeniyle sömürge güçlerinin zulmüne maruz kalıyorlardı. Sultan temsil ettiği makam gereğince Osmanlı hudutları dışında kalan Müslümanlarla da manevi bağlarla bağlı olarak ilgilenmiştir. Bu da İttihad-ı İslam düşüncesi çerçevesinde gerçekleşmiştir. İslam kardeşliği inancından hareketle dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Müslümanların hunharca öldürüldüğü haberleri İstanbul'a ulaştığı zaman onlara mümkün olan yardımın ulaştırılması veya sefaretleri aracılığı ile baskı yapan ülkeler nezdinde girişimde bulunması yolu izlenmiştir.

10-Yardım Sunumu; İhtiyaç duydukları durumlarda farklı coğrafyalardaki Müslümanlara yardım ulaştırılmıştır. Onların temsilcilerinin İstanbul'a gelip görüşmeler yapması sonunda onların aracılığı ile yardım edilmesi gerçekleşmiştir. Bu yöntemle Müslümanların birbiriyle irtibatı sağlanmış ve bunlar olabildiğince güçlendirilmiştir.

11-Heyetlerle İrtibat Kurulması; Merkeze gelip sultanla irtibat kuran heyetler ve temsilciler aracılığı ile dünya Müslümanları hakkında bilgi edinmek mümkün olmuştur. Heyet olarak gelenler genelde toplumların ileri gelen kesimleriydi. Halk onlara toplumda saygınlığı nedeniyle saygı duyardı. Bu nedenle halkın temsilcileriyle irtibat kurmak halk üzerinde etkiyi artırmıştır. Çünkü onunla görüşmeye gelenler kabile ve aşiret reisi düzeyinde kimselerdi. Bu yöntemle o kabile ve aşiretle bağ kurulmuş oluyordu. Ayrıca bu yolla yardım iletme sağlanmıştır. Bazen de kendisi heyet ve mektup gönderme yolunu izlemiş, mektup gönderdiği kesimle irtibatını güçlü tutmuş ve onun Osmanlıya bağlı kalmasını sağlamıştır. Bu yolla sömürgeye karşı direnme yolları aranmış, onara yol ve yöntem gösterilmiştir.³ Batılıların Müslümanlar üzerindeki planları net olarak anlaşılınca sultanla irtibatlar daha da güçlenmiştir. Sömürgecinin insanlık dışı işlerine karşı Osmanlıdan yardım almak suretiyle sömürgeye karşı direnme imkanının olacağını anlamışlardır.

12-Kitap Dağıtımını Kültürel Etkinlikler; Dini kitap özellikle de ders kitabı dağıtması alakaların devam etmesinde etkili olmuştur. Bu da genelde eğitim kurumlarının canlandırılması, ayakta kalması ve sürekliliğinin sağlanmasına yöneliktir.⁴ Sultanın dönemi dini kitapların ve başta Kur'an nüshalarının bol miktarda dağıtıldığı dönemdir. Çünkü onun döneminde bu hususta yoğun faaliyetler ve bilgiyi yaygın hale getirme etkinlikleri vardır. İçten çok dışta çeşitli merkezlere kitap göndermek suretiyle oralarda dini bilginin yaygın hale gelmesi sağlanmıştır. Bu sadece kitap bazında değil, dergi basımı ve bilgilendirme içerikli olarak da yürütülmüştür. O dönem gazete ve dergi basımında ileri bir düzey vardı. Kendisi bundan azami derecede yararlanmıştı.

³ *Hadru'l-Alemi'l-İslami*, I, 309.

⁴ A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamit Hatıralarım*, İst., 1986, s. 25.

13-Ehl-i Sünnet ve Şia İhtilafları Sorunu; Geçmişte bu husus önemli bir ayrılık sebebiydi. Onun döneminde sorun azami derecede çözüme kavuşturulmuş, bu da onun girişimi ile gerçekleşmiştir. Fakat bu girişim sürekli olmamış ve sonuçsuz kalmıştır. İslam'a mensup olanlar arasında yaşanan mezhep ayrılığının ihtilafların büyümesine neden olmaması çabası önemli bir girişim olarak ihtiyaç duyulacaktır.

14-Dış Ülkelerdeki Müslümanlarla İrtibatlar; Özellikle Hindistan Müslümanlarıyla kurulan yakın alaka dikkat çekmektedir. Sömürgeye karşı konumda bu faaliyetler etkili olmuştur. Sömürgeден kurtulmanın yolu mücadele vererek sömürgeден kurtulmaktır.

Bu tür çabaların sayısı artırılabilir girişimler olarak görülmektedir. Onun faaliyetlerinin ifade edilen, yazıya geçmiş ve bilinenleri yanında bir de henüz bilinmeyen yönleri vardır. Onunla ikinci taraf arasında neler konuşulduğu, nelere değinildiği ve hangi irtibatların kurulduğu üzerinde durulması gereken önemli bir alandır. Osmanlının ayakta kalması için yürüttüğü faaliyetler, yararlandığı kimseler ve bilgi paylaştığı kimseler büyük öneme sahiptir. O şahısların yazılan hatıraları, resmi belgeler ve bir dereceye kadar o dönemin dış basını konuya önemli ayrıntı ve açıklık getirecektir. Onun kişilerin hangi dine mensup olduğuna bakmaksızın onlarla bağlantı kurduğu ve işin ehlini bulup ondan yararlandığı anlaşılmaktadır. Muhatabının dini temayülü ve inancı değil onun işin ehli olmasını öne çıkararak değerlendirme yaptığı görülmektedir.

II-İttihad-ı İslam Düşüncesi Bağlamında Etkinlikler ve Beklentiler

Birtakım girişimlerin faydalı olacağı ve sorunlara çare bulacağı düşünülmüştü. Araplarla irtibat bağlamında Arapçaya önem verilmesi tasarlanmıştı. Bir ara onu devletin resmi dili olarak kabul etmeyi düşünmüş ve bu yolla Araplarla aradaki bağların kuvvetleneceğini hesap etmiştir. Ona göre Osmanlıca ile Arapça arasında pek fazla bir fark bulunmamaktadır.⁵ Sonuçta bu gerçekleşmeyecek olan bir yaklaşımdı. Onun döneminde milliyetçiliğin yaygın hale geldiği bir ortamda onun bu tasarısı hususunda olumlu bir sonuç almamazdı.

Araplarla ilgili olarak birtakım önemli vazifelerde onların görevlendirilmesinin yararlı olacağı tahmin edilmiştir. Arap vilayetlerinden getirilen bazı kimselerin İstanbul'da yerleştirilmesi, onlara devlet kademesinde görev verilmesi, yüksek mevkilere tayin edilmeleri yoluyla hilafet ve devlete bağlanmaları sağlanmıştır. Uzun vadede ise bu girişim sürdürülmemiş ve beklenen olumlu sonuç elde edilememiştir. Batılıların Araplar üzerinde yoğunlaştığı görülünce bu bir formül olarak tasarılansa da artık iş işten geçmişti.

⁵ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ank., 1983, VIII, 408.

Osmanlı ülkesi dışındaki Müslümanlarla ilgi kurulmasını ileri konuma getirme önemli bir projeydi. Müslümanlar o dönemde dünyanın her yerinde yabancıların işgal ettiği yerlerde onların hakimiyetinde yaşıyorlardı. Bunlar her ne kadar halifeye gönülden bağlı kalsalar da acı çekiyor ve ızdırap duyuyorlardı. Harihindeki Müslümanlardan manevi de olsa desek gelmesi Osmanlının Batıya karşı elini güçlendirecekti. Bunların bir birine yaklaştırılması ve irtibatlarının güçlendirilmesi gelecek için bir ümit vaat ediyordu.⁶ İslam Birliği sağlanırsa Müslümanların halifenin çağrısına uyma ihtimali fazlaydı. Bu bir bağlılıktı. Hıristiyanlar ise bu manevi birliği dahi Hıristiyanlar için felaket olarak görüyorlardı. İsyan edip kendi liderlerine halife gözüyle bakan Yemen isyancıları gibi kesimler bulunmakla beraber, içte büyük çoğunluk Osmanlıya bağlıydı.⁷ Dıştaki Müslümanlar ise halifeye bağlılık sömürgeye karşı bir tehdit unsuru olarak korunmuştur. Milyonlarca Müslüman Rus ve Batılıların sömürgesinde yaşıyor ve Osmanlıdan yardım bekliyordu. Bunlar nefis müdafaası yapacak güce sahip değillerdi. İmkansızlıklar içinde yaşıyorlardı. İnsanlara insanca muamele yapılmıyor, sömürgeye yaşayan Müslümanların mal, mülk ve tüm imkanlarını azami derecede sömürge kendi lehine kullanıyordu. Bunu da birkaç bin kişi ile yapıyor, milyonlarca Müslüman bunlara karşı koyamıyordu. Hıristiyanların hakimiyetinde yaşayan Müslümanlara manevinin dışında maddi ve siyasi ne gibi destekler verildiği açıklığa kavuşturulması gereken bir husustur. Gizli yollarla yapılanları bilmemekle beraber askeri alanda pek bir şey yapılamadığı açıktır.

Cihat çağrısı bir güç olarak kullanılabilmeyle beraber bunun gerçekleşmesi kolay görülmemektedir. Askeri olarak yapılabilecek bir şey kalmayınca geriye halifelik unvanını kullanmak kalmıştır. Bu bir nüfuz ve otoriteydi. 1877-8 yenilgisi Müslümanların Osmanlıya ilgisini artırmıştır. Bundan yararlanarak onlara ilgi göstermek birçok kazanımı beraberinde getirecekti. İslam'ın şerefi ve Müslümanların onur ve haysiyetinin korunması öne çıkarılıyordu. Bu da fedakarlıkla sağlanacaktı.

Heyet gönderme yöntemiyle ilişkilerde yoğunluk sağlanacaktı. Farklı yerlerdeki Müslümanlara kadı, müftü vb. düzeyinde insan göndermek suretiyle onların dini ihtiyaçlarını karşılama yoluna gitmiştir. İslam'ın unutulmaması yabancı hakimiyetinde kendi varlığını ve değerlerini korumanın yolunun bu olduğu anlaşılmıştır. Müslümanların halifesi olarak onlara bu yolla hizmet sunma yoluna gitmiştir. Müslümanlardan gayrimüslimlerin idaresinde yaşayanlar halifeden emir ve görev alır ve aldıkları görevi halife adına yerine getirir. Başarı Müslümanların başarısı olurdu. Bu nedenle sömürgelerde yaşayan Müslümanlar fiziki varlıklarıyla sömürgeye bulunuyorlardı. Oralarda yaşayan kimseler ruhen ve manen halifenin dostlarıydı.

⁶ A. Hamit, *Siyasi Hatıratım*, s. 178.

⁷ İ. Süreyya Sırma, *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyancıları*, İst., 1980.

Davet etme ve görüşme yapma yolunun izlenmesi birtakım yararlar sağlayacaktı. Onun irtibat kurduğu çevrelerle yakın ilişkisinin yansımalarından birisi de onları İstanbul'a çağırıp kendileri ile görüşmeler yapması, dertlerini dinlemesi ve sorunlarına çözüm yolları aramasıdır. Bunlar İstanbul'da büyük ilgi görüyor, döndüklerinde de çevrelerinde bunları anlatıyorlardı. Hediye sunma yöntemi insanlarla yakınlığı sağlayacaktı. Bu yolla bir bağlantı kurulabilirdi. Sultanın bu yolu izlediği ve sağlıklı ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Halifenin perestiş ve otoritesini sağlamada önemli bir faktör olarak olabildiğince bol miktarda hediye vermiştir. İnsanlar bu iyilik karşısında ona saygılı olmuş ve irtibatlar sürdürülmüştür.

Tasavvufla ilgilenmek ve o çevre ile ilişkilerin kurulması önemli kazanımlar sağlayacaktı. Tarikat mensupları ile sıkı ilişkilerin kurulması onların şeyh düzeyindeki şahsiyetleriyle yakın irtibatın sağlanması onların Osmanlıya bağlılığını temin etmiştir. Onların İstanbul'a çağırılması, kendileriyle istişare edilmesi birçok kazanımlar sağlamıştır. Bu şahsiyetler müritlerini farklı yerlere göndererek Müslümanların halifeye bağlı kalmaları sağlayacaktı. Gönderildikleri yerlere mektup götürülmesi, iletişimin sağlanması, önemli haber ve emirlerin verilmesinde bunların ilgili yerlere ulaştırılmasında yoğun çabaları olmuştur. Bu gelişmeler İslam Birliği'nin benimsenmesini sağlamıştır.

Hacılarla ilgili faaliyetler Osmanlının her döneminde üzerinde hassasiyetle durulan bir konu olmakla beraber, sultanın döneminde bunda yoğunlaşma olduğu görülür. Onlara ilgi gösterilmesi sorunlarına çözüm aranmasını sağlamıştır. Sultanın döneminde hacı sayısında artış olmuş ve karşılıklı irtibatlarda yoğunluk yaşanmıştır. Müslümanlar arasında ki yakınlık yanında onların halifeyle iletişimi düzenli şekilde temin edilmiştir. Hac ayları tarafların yoğun ilişkisi için bir fırsattı. Bu vesile ile etkili münasebetler kurulmuş, bunun her yıl tekrarlanması sağlanmış, bilgi akışı istenen düzeye getirilmiş ve haberleşme ilk elden temin edilmiştir. Halife bu ibadetin edası yanında diğer birçok görevler için gönderdiği kimseler eliyle Müslümanların ahvali hakkında kapsamlı bilgi ve haber alma imkanı bulmuştur. Dünyanın farklı yerlerinden hacca gelen üst düzey kimseler Osmanlı yetkilileri tarafından Mekke de ağırlandı. Burada ibadet yapma yanında adeta misafir ağırlama muamelesi yapılmış, bu yolla güzel fırsatlar doğmuş ve insanlar arasında yakınlık sağlanmıştır. Onların Osmanlıya bağlılıklarına sebep olacak olan güzel münasebetler sürdürülmüştür. Tüm bu faaliyetlerin sağlıklı ve sürekli yürütülmesi dünyanın çeşitli yerlerinden gelen ileri düzeyde şahsiyetler üzerinde halifenin nüfuzunu artırmıştır. Sultanın görevden uzaklaştırılmasından sonra bu münasebetlerin aynı seviyede sürdürülemediği ve sömürgelerde yaşayan Müslümanların da rahat şekilde hacca gelemeyeceği görülmüştür.

Elçilikler (Şehbenderlik) aracılığı ile insanlarla irtibatlar kurulmuştur. Bunlar elçilik görevlerinin yanında Osmanlı halifesine bağlılığı sağlayacak faaliyetler olarak yürütülmüştür. Elçiler buldukları yerlerle ilgili önemli

tespitlerde bulunmuşlar, genelde irtibatlar o bölgeden hacca giden kimseler aracılığı ile kurulmuştur.

Şiiilerle ilişkilerin geliştirilmesinin faydalı olacağı düşünülmüştür. İslam alemi ile ileri düzeyde dayanışma düşünülmüş ve bunun gerçekleşmesi için çaba verilmiştir. Şiiilere iyi davranmak ve onları rahatsız edici tutumların olmaması için tedbir almak gerekli görülmüştür. Bunların başında özellikle ders kitaplarında onları rahatsız eden ifadeler varsa bunların çıkarılması, onların değer verdiği önemli mekanların tamiri ve kendilerinin eğitimi gibi hususlara önem verilmiştir. Şüphesiz Osmanlı Sünniliğinin hakim olduğu bir ortamdı. Şiiilik varlığını Osmanlı topraklarında da korumuş, onlara karşı zor kullanılmamış ve Şii vatandaşları rencide edecek her hangi bir yola başvurulmamasına özen gösterilmiştir. Ayrıca İran'la yakınlaşma yoluna gidilmiştir. İttihad-ı İslam fikrini savunan basın yayın desteklenmiştir. Mezhep farklılıklarının Müslümanların birlikte hareket etmelerine engel teşkil etmediği tezi üzerinde özellikle durulmuştur.⁸

Buradaki beklenti İran'ın Asya'daki Müslümanlara coğrafya olarak yakınlığı nedeniyle onun oralarda daha etkin olabileceği düşüncesinden kaynaklanmıştır. Onun Doğudaki Müslümanlarla ilişkisi göz önünde bulundurularak birlikte hareket etmenin isabetli olacağı düşünülmüştür. İran'a konuyla ilgili mesaj verilmiş ve bilgilendirme yapılmıştır. Aslında doğuda Rusya tehdidi yanında Hindistan'ı işgal eden İngilizler İran'ı da tehdit ediyordu. Buna rağmen istenen düzeyde İran-Osmanlı yakınlığı sağlanamamıştır. Hiçbir şeyin gerçekleşmediğini iddia etmenin yanlış olacağı açıktır. Osmanlı Şiiayı rencide eden ifadelerden sakındığı gibi İran'ın da Sünnileri rencide eden ifadelerden ve kutlamalardan sakındığı, bunun müteakabiliyet esası üzerine yürütüldüğü ve bu hususta gelişme olduğu nakledilmiştir.⁹

III-Mukayeseli Yaklaşım ve Manevi Destek

İslam'ın kendine has özelliği onun insana yaklaşımında kendini göstermektedir. O mensuplarını fertler olarak ayrı olsalar da onları tek vücut ve bir tek şahıs olarak görmüştür. Bu durumda Müslümanların birliğinin asıl sebebi dini sebeplerdir. Din onları birliğe çağırmıştır. Dinin metinlerinin çağrısı doğrultusunda bu birlik sağlanacaktır. Hz. Peygamberden sonraki dönemde Müslümanların birliğini halife temsil etmiştir. Osmanlıların hilafeti döneminde Müslümanlar ona gönül bağı ile bağlı kalmışlardır. Sömürgecinin Müslümanların yurdunu işgal etmesiyle birlikte Müslümanlar çaresiz hale gelmiş ve Osmanlıdan yardım geleceği beklentisine girmişlerdir.

⁸ Bk. Tercüman-ı Hakikat, 1880, 16 Mayıs, 14 Eylül 1881.

⁹ Bk.; C. Eraslan, *İslam Birliği çerçevesinde II. Abdülhamit'in İlk yıllarında Osmanlı İran Münasebetleri (1878-1882)*'in Tarih Araştırma Merkezi, İst., 1991, s. 221.

Müslümanlar içine düştükleri çaresizlikten tek başlarına kurtulamayacaklardı. Osmanlı ayakta kaldığı müddetçe dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Müslümanlara manevi güç ve ümit kaynağı olmuş, onun varlığından yararlanarak sömürgeye karşı koymayı planlamışlardır. Onun varlığı Müslümanlar için manevi bir sığınak olmuştur. Osmanlının zayıfladığı dönemlerde dıştaki Müslümanlar bundan olumsuz yönde etkilenmişti. Zira sömürgeciler baskı ve onları ezme yoluna gitmişlerdir. Dünya Müslümanlarının halifeye bağlılığı ise manevi bir bağlılıktı. Siyasi otorite olarak sömürgelerde yaşayan Müslümanlar manevi olarak Osmanlı halifesine bağlı kalmışlar bu da İslam Birliğinin temel felsefesini oluşturmuştur. Bu bağlılık Osmanlıya manevi destek anlamı taşımıştır. Bu desteğin varlığı ve Osmanlı halifesinin sözünün edildiği hutbede ismine yer verilmesi dahi düşmanı rahatsız etmiştir. Sömürgecinin çıkarlarıyla İslam Birliği fikri örtüşmediği için tüm sömürge güçleri İslam Birliği fikrine cephe almıştır. Çünkü Osmanlının güçlenmesi ve Osmanlı halifeliği etrafında Müslümanları toparlanmayı başarması aynı zamanda sömürgeye karşı mücadele verenlere destek vermek anlamına gelmiştir. Bu nedenle İslam Birliği fikrinin başarısız olması için ellerinden geleni yapmışlardır.

Müslümanların ileriye gören uleması uyanışa yardımcı olmuştur. Basiretsizlik ve ferasetsizlik de bu birlik fikrinin başarısız olmasında temel faktör olmuştur. Ayrıca sultan her ne kadar İslam Birliği için çaba verse de, bu girişim onun Müslümanların dağılmasını önlemek için verdiği çaba ve aldığı tedbirden ibaretti. Bunun ötesinde onun güçlü ekibi yoktu. Kendisine destek veren büyük bir destekçi de bulunmuyordu. İnsanlar bu birliğin önemini anlamamış ve tehlikenin büyüklüğünü kavramamıştı. Ayrıca Batının çıkarlarıyla örtüşmeyen bir fikrin ayakta kalabilmesi için çok güçlü halk desteğine ve aydınların birlikte faaliyet göstermesine ihtiyaç vardı. Realitede ise bunlar sağlanamamıştır. Müslümanlar birlik ümitlerini saklı tutmuş ve bunu temenni etmişlerse de beklenen olumlu sonuç alınamamıştır.

Gerçek şu ki Osmanlı halifeleri ve Sultan Abdülhamit son gelinen noktada dünya Müslümanları bir tarafa, kendini ayakta tutma sorunu yaşar hale gelmiştir. Hıristiyan güçler karşısında Müslümanların hayatını korumak dahi tehlikeye girmiştir. En azından Osmanlının varlığı dünya Müslümanlarına moral desteği vermiştir. Sultanın döneminde Osmanlının dünya Müslümanlarına askeri destek vermesi kolay görülmüyordu. Bunun sebebi ise sömürge güçleri ile ilişkilerini bozmak istememesidir. Topyekûn Müslüman hareketinin yapılıp sömürgeye karşı çıkılması ise ciddiyet, güç, azim, kararlılık ve fedakarlık isteyen bir işti. Osmanlının ortadan kalkmasıyla milletler arası arenada Müslümanları savunma, manevi de olsa destek verme yolunda önemli bir boşluğun olduğu açık olarak görülmüştür. Bundan önce Jön Türkler dünya Müslümanlarını savunma ve İslam Birliğine destek verme gibi bir düşünceye sahip değillerdi.

Verilen çabalarla Osmanlıya itimat edilmesi sağlanabilirse bu önemli bir gelişme olacaktır. Osmanlının Batı karşısında varlığı dünya Müslümanları için

manevi güç oluyordu. Onun Rusya ve Batı karşısındaki yenilgisi dünya Müslümanları için hayal kırıklığı oluyordu. Bu olumsuz gelişmeler onları endişeye düşürüyor ve kendi akıbetlerinin daha da kötü olacağına üzüntüsünü yaşıyorlardı. Geleceği görenler Osmanlının ayakta kalması için yardımcı olmak gerektiğini düşünüyorlardı. Osmanlının zayıflaması ve ağırlığını yitirmesi, dünya Müslümanları için ümit yitirmeye neden oluyordu. Hindistan Müslümanlarının aralarında yardım toplayıp Osmanlıya göndermesi, onun varlığını devam ettirmesini sağlamaya yönelik bir katkıydı. Manevi destek olarak da halifenin zaferi için dua ediyorlardı.¹⁰

Manevi destek verenler samimi, içten ve iyi niyetli gerçekleşiyor, bunun yanında olumsuz gelişmeler derin kederleri içeriyordu. Sömürgelerde yaşayan Müslümanlar kendi geleceklerini Osmanlının geleceği ile doğrudan alakalı buluyordu. Osmanlı yok olursa, hiçbir Müslüman'ın dikkate alınmayacağı ve önemli görülmeceğini biliyorlardı. Faaliyet olarak yardım toplayıp gönderme ve bildiri dağıtma gibi çabaları yürütüyorlardı. Kendi ortamlarında aktif çalışmalarla destek veriyorlardı. Müslümanlarla Hıristiyanların savaşında dünya Müslümanlarının Osmanlının yanında yer alması doğal bir gelişmeydi. Fakat bu da sınırlı oluyordu. Çünkü hür değillerdi.

Osmanlının varlığının Müslümanlar için ne anlama geldiğinin bilincinde olanlar, onun ayakta kalmasına destek vermiştir. Hindistan Müslümanları bu hususta belirgin tavır almış ve verebilecekleri desteği vermişlerdir. Batılılar ise Osmanlının zayıf dönemlerinden yararlanmış ve sömürgelerine sömürge katmışlardır. Buna karşı dünya Müslümanları bir şey yapamamıştır.

Sultan sömürgelerde yaşananlardan edindiği tecrübe ile hasma güvenilemeyeceği sonucuna varmıştı. Müslümanların ona gönül bağı ile bağlı olmaları dahi bir kazanımdı. Osmanlının bekası için ancak dua yapabildikleri, bunun dışında sömürge altında yaşayanların yapabileceği başka bir şeyin olmadığı görülmüştü. Rusya'ya (1877-8) yenilgisinden sonra özellikle Hindistan Müslümanlarının gönderdiği para yardımı Osmanlının tekrar toparlanıp kaybettiği toprakları geri almak için savaş vermesi düşüncesiyle toplanıp gönderilmişti. Sonuçta bu yardımlar gelmesine rağmen sultan artık savaşa cesaret edememiştir. Bu arada Yıldız sarayını yaptırması dikkat çekicidir. Çünkü Dolmabahçe Sarayı sahilde yapıldığı için güvende olmadığını düşünmüştür. Yıldız ise gözden ve sahilden uzakta bir yerde yapılmış, kendisi orada yaşamayı daha güvenli bulmuştur. Ne var ki sonunda dış düşman tarafından değil kendi insanları tarafından tahtından indirilmiş ve saray hayatına mahkum olmuştur. Şu farkla ki Yıldızdaki geniş imkanlar elinden alınmış, Beylerbeyindeki sarayda bir odada yaşamaya mahkum olmuştur. İlahi huzura gitmiş bir insanın faaliyetlerinin analizini yapmakla beraber şahsına rahmet dileme görevimiz bulunmaktadır.

¹⁰ Azmi Özcan, *Panislamizm*, TDV yay., İst., 1992, 95.

Sorumluluk bilincine sahip olmanın önemli bir duruş olduğu açıktır. Osmanlılar hilafeti alırken neyi aldıklarının bilincinde olmak durumundaydı. Çünkü bu makam dünyanın tamamındaki Müslümanlarla çok yakından ilgilenmek, halleriyle hallenmek ve dertleriyle dertlenmek zaruretini gerekli kılmıştır. Osmanlıların özellikle sultanın dönemine gelindiğinde Müslümanların büyük tehlikelerle karşı karşıya oldukları, can güvenliklerinin olmadığı, sömürüldükleri ve buna karşı hiçbir imkana sahip olmadıkları biliniyordu.

Hiç değilse Müslümanlar arasındaki gönül bağından yararlanıp onların himayesi uğrunda daha fazla şeylerin yapılabileceği açıktı. Halifelik sorumluluğu alınca basiretsiz olamaz, gafil yaşayamaz ve sorumsuz olamazlardı. Halifenin neyi üstlendiğinin farkında olması gerekiyordu. Farkındalığın olmaması onların sonunu getirecekti. Batı güdümünde bir hilafet, hilafet değildi. Halifelik unvanıyla Müslümanların sorumluluğunu üzerine almak, tüm Batıyı karşısına almak ve Hıristiyanlardan gelecek tehlikeleri görmek gerekiyordu. Hazırlanan tuzaklar ve oynanan oyunlar vardı. Tüm gelişmeler Müslümanların aleyhine ilerliyordu. Hadimü'l-haremeyni'ş-şerifeyn (iki harem/Mekke ve Medine'nin) hizmetkârı, emiru'l-müminin (müminleri emirleri) unvanlarıyla her Cuma ve Bayram namazında hutbede ismine yer verilmesi ve bekası için dua edilmesi Müslümanların halifeye gönülden bağlılığının bir sembolüydü. Çünkü Cuma namazına giden herkes, bu isimleri, sıfatları ve duaları dinliyor, müminler bu güzel temennilere gerçekten katılıyor ve “amin” diyordu. Fakat bu görünüm ve zahirdeki güzel irtibatın içinin doldurulmasında nelerin yapıp nelerin ihmal edildiğinin sorgulanması gerekmektedir. Çünkü Müslümanların kan, can, mal, iffet ve tüm değerlerini yakından ilgilendiren bir sorumluluk söz konusudur. Her şeyden önce Müslümanların haklı olarak beklentileri vardı. Bunun karşılandığını söylemek mümkün değildir. Mağdur ve mazlum Müslüman haliyle beklenti içine girecektir. Tüm hakları elinden alınan, ülkesi işgal edilen Müslümanların Osmanlı halifesinden yardım beklemesinden daha doğal ne olabilir ki!

Şunu da görmek gerekmektedir. Sultanı ortaya koyup kendisinden önceki ve kendisinden sonraki dönemlerle karşılaştırıldığında onun döneminin İslami şuurlanma, bilgilenme ve bilinçlenme açısından iyi durumda olduğu görülecektir. Kendisinden önceki dönemde Tanzimatçılar tümüyle Batıya yönelmiş, İslami duyarlılıkla bağlarını büyük oranda koparmış, İttihadı Anasır/Müslüman ve gayrimüslimin eşitliği sevdasına kapılmış, İslam'dan verilmeyecek tavizleri vermişlerdir. Sultan'dan sonraki dönemin yetkilileri ise İslam Birliği fikrini rafa kaldırmış, hülyaların peşine düşmüş ve ülkeyi batırmıştır. Sultan ise durabildiği kadar devletin ayakta kalması için din kardeşliği inancından yararlanma yoluna gitmiş, imkanlar dahilinde bunu kullanmış ve düşünce olarak da buna inanmıştır.

Sömürgecilerin temel korkusu Osmanlı sultanının cihada çağırarak olmasıdır. Özellikle İngilizler Hint Yarımadasında Müslümanların halifeye samimi duygularla bağlılardı. Osmanlı Rus savaşında (1877-8) Osmanlı'nın yaşadığı kayıpları ve onur kırıcı akıbetine karşı tekrar Ruslara karşı savaşa

gireceği ve bunun için dünya Müslümanlarını cihada çağıracağını düşünüyorlardı. İngilizler başta olmak üzere sömürgecilerde bu çağrının olabileceği korkusu vardı. Bu da sultanın döneminde sadece bir beklenti olarak kalmıştır. Nüfuz bölgelerini ayırmışlar, kendi aralarında anlaşmış ve ülkeyi paylaşmışlardır.

Onun kendi döneminde girişimlerinin yoğunluk içerdiği görülmektedir. Böyle olmakla beraber onun dönemi dış güçlerin Osmanlı aleyhinde yoğunlaştığı, paylaşma, onu dağıtma ve ele geçirme hesaplarının sonuna gelindiği zamana rastlamaktadır. Böyle büyük hesapların yapıldığı bir devirde onun çevresinde güçlü ekibi ve iyi yetişmiş yeterince elemanı yoktu. Dıştaki düşmanlara ilave olarak içte muhalifleri güçlüydü. Bu durumda onun beklediği olumlu sonucu alması kolay olmayacaktı. Çünkü dönem yükseliş değil, yıkılışa doğru gidiş dönemiydi. Devletin çöküşü için her türlü kötülüğün düşünüldüğü ve devreye konduğu bir dönemde din kardeşliği ve Müslümanların birliği fikri de çözüm olmamıştır. Çünkü basiretlerin kapalı olduğu, hikmetli hareketin görülemediği bir ortam oluşmuştur. Geleceği ve ilerdeki tehlikeleri göremeyen insanlarla güzel şeylerin yapılabilmesi de kolay değildi. Bu insan unsuruyla ancak bu kadarı yapılabilmıştır.

VI-İttihadı İslam'ın Başarısızlık Nedenleri

Sultanın kapsamlı faaliyetlerine rağmen bu düşüncede sonuç alınamamıştır. Çünkü Osmanlının zayıf dönemi ve yıkılışa gittiği sırada uygulanmaya konmuş bir düşüncedir. Bunun gerçekleşmemesinin önünde birçok mani bulunuyordu. (1908)'de İttihatçıların iş başına gelmesi ve sultanın görevden uzaklaştırılması ile yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde farklı kesimlerle geçmişte kurulmuş olan alakalar son bulmuş, düşünce bazında Müslümanların birliğini korumanın yerini ulus devletlerin kurulması fikri almıştır. İç ve dış siyasette yeni yöneticiler bunu uygulamamıştır. Sultanın oluşturduğu ortamdan dahi yararlanmak mümkün olmamış, başlatılan bir faaliyetin sonucu alınamamış ve girişimler sona ermiştir.

Başarısızlığın sebepleri çok boyutlu ve girift bir husustur. Müslümanların kendilerinden kaynaklanan ve dıştaki güçlerle ilgili olan yönü vardır. Sebeplerin çok olmasıyla birlikte sonuç bellidir. Müslümanlar birliklerini ve ülkelerini yitirmiş, sömürge haline gelmiş, artık hasımlarının verdiği emri uygulayan, aldığı talimatla hareket eden duruma düşmüşlerdir. Bundan kurtuluşları için de bir ümit bulunmamaktadır.

Misyonerlik faaliyetleri ile birlikte sömürgeci çabaları söz konusudur. Bu güç karşısında İttihad-ı İslam fikri yetersiz olmuştur. Birliği bozma, dağıtma, “parçala yut, parçala yönet” fikri karşısında yeterli olmamıştır. Müslümanların sultana olan kalbi bağları yeni dönemde devam ettirilememiş, sultanın gidişiyle birlikte bu düşüncenin alt yapısı ve zemini de ortadan kalkmıştır. Parçalama

faaliyeti çok yönlü büyük güç haline yürütülünce, kalben bağlılık ve gönül bağının oluşu ve hutbede sultanın ismine yer verme yetersiz kalmıştır. Bu düşüncenin dışında özellikle ulusalcılık ve milli devlet kurma merkezden ayrılma fikri daha cazip halde sunulmuştur. Basın yayın ve misyonerlik faaliyeti birliği dağıtmaya yönelik yoğun faaliyet geçince, birliği koruma düşüncesi güçsüz kalmıştır. Sultandan sonra sahipsiz kalmıştır. Sultanın aldığı tedbirler devam ettirilememiş, İttihad-ı İslam düşüncesinin karşıtları güçlenmiş ve İttihatçıların İttihad-ı İslam'a gönül verdiklerini söylemek mümkün olmamıştır.

Batının bu düşünceye onay vermesi de mümkün değildi. Çünkü bu fikir Müslümanların güçlenmesi anlamına gelirdi. Bu da Batının menfaatleri ile örtüşmemektedir. Müslümanların geçmişte birleştiren bağın din bağı olduğunu fark etmiş ve yeni dönemde dine dayalı bir düşüncenin güçlenmemesi için imkanlarını seferber etmişlerdir. Ayrıca işgal ettikleri yerlerdeki Müslümanların böyle bir düşünceye sahip olmaları onların işine gelmiyordu. Artık hep ulusal düşünceyi hakim kılma, Müslümanların birliği konusunu gündem dışı tutma anlayışı gelişmiş, basın yayında bu düşünce dışlanmıştı. Yeni şiar ve sloganlar ulusalcılığa teşvik ederken, din sürekli gündem dışında tutulmuştur.

Artık tüm girişimler Müslümanların dağıtılması planlarını gerçekleştirme yolundaydı. Böylece bağımsızlık faaliyetleri yürütülürken Müslümanlar birbirine yardım edemeyecekti. Osmanlıda Jön Kürkler sonra da İttihat ve Terakkinin düşüncelerine benzer fikirler özellikle Arap Hıristiyanlar arasında yayılmıştı. Bunlar kurdukları teşkilatları ile kendi ulusal devletlerini kurma girişiminde bulunmuşlardır. “Camiatü'l-İslamiye/İslam Birliği” fikrinin yerini “Camiatü'l-Arabiyye/Arap Birliği” almış, İslam Birliği fikri bırakılmış, onun yerini Arapların kendi aralarında oluşturduğu onlara özgü bir teşkilat almıştır. Bu düşüncenin arkasında ise meselelerin Müslümanların değil Arapların sorunu olduğu tezi ile hareket etme vardır. Tüm azınlıklar Osmanlıdan ayrılmaya çalışırken, bunlar Rum ve Ermeniler gibi sadece gayri Müslimlerden oluşmuyordu. Müslümanlar da bu ayrılıkçı hareketin içinde yer almışlardır. Arap isyanı bunun belirgin örneğidir. Arap ırkçılığının temelinde de Arap Yarımadasında yaşayan gayrimüslimler vardı.

Sultan ile birlikte bu düşünce de tarih olmuştur.¹¹ Sadece Müslümanların birbiriyle olan gönül bağı düzeyinde kalmıştır. Onlar arasına hasımlık tohumlarının atılması artık onları bir daha bir araya getiremeyecek güçtedir. Zira ulusal devletler kurulduktan sonra da yeni sınırlarla birlikte yeni sorunlar hudut ve toprak sorunu bulunmuştur. Bunlar arasında çıkan ihtilaflar ve tefrikaları bir araya getiremeyecek güçte faaliyetlerdir. Müslümanların kardeş olduğu ise dinin belirlediği temel düşüncedir.

Hıristiyanların birlikte hareket ettiği ve Osmanlıyı bitirmede birleştiği bir zaman biriminde Müslümanlara birliklerini korumaları elde kalan yurdu muhafaza

¹¹ Harputlu, *a.g.e.*, 194.

etmeleri için verilen öğütler ve yapılan çağrılar yeterli olmamıştır. Çünkü insanlar fiziki olarak bir arada dahi olsalar, iç dünyaları ve düşünceleriyle bir birinden ayrılmayı kararlaştırmışlarsa, artık onları bir arada tutmanın imkanı bulunmamaktadır. Milliyetçiliğin benimsendiği ve özümsemiği, ulus devlet, milli küçük devlet kurma düşüncesinin hakim olduğu toplumları artık bir arada tutmanın imkanı kalmamıştır. Batının Osmanlıyı parçalayıp bu küçük oluşumları kullanma planının uygulamaya konduğu bir dönemde Müslümanların basiretsizliğine çare bulmak mümkün olmamıştır.

V-Sultan İkinci Abdülhamit Döneminde İttihad-ı İslam Fikri (1876-1909)

Onun tahta geçmesinden sonra ilan edilen anayasa onun görevlerini açık olarak ifade ediyordu. İslam devletinin resmi dini padişah da halife vasfıyla İslam'ın hamisi Osmanlı tebaasının hükümdarı olarak kabul ediliyordu. O göreve başladığında devlet borç içindeydi. Batının müdahalesi ise aralıksız sürmüştür. Batıda İslam ve Osmanlılar aleyhine gelişmeler yaşanmış ve İslam-Hıristiyanlık savaşı olarak yapılır hale gelmiştir.

Pan-Slavizm'i Rusya her yerde Osmanlı aleyhine desteklemiş, isyan çıkarıp Osmanlıya karşı Hıristiyanları desteklemeyi her yerde sürdürmüştür. Basın yayın Hıristiyanların barbar Müslümanlar tarafından öldürüldüğü tezini sürekli işlemiştir. Osmanlı karşıtlığı Rusya ve Batının her asırda sürdürdüğü bir yöntemdi. Batıda basın yayın ve siyasetçiler Müslümanları vahşi gösterme, ırz düşmanı olarak tanıtmaya, katliam yapma gibi yapmadıkları işleri onlara isnat ederek aleyhte propaganda yapmışlardır. Sert üslupla Müslümanları karalama, onları kötü tanıtmaya kampanyası sürekli yürütülüyordu. Müslümanlarda birlik ve dayanışma düşüncesi ilerleyince onların aleyhine akıl almaz itham, iftira ve yanlış değerlendirmeler yapılmıştır. Uysal Müslüman beklerken insanlığını savunan Müslüman hareketi ortaya çıkınca onları insanlık karşıtı olarak göstermişlerdir. Müslüman ittifakı çözüm olarak düşünülürken, Batı sürekli karalama yoluna gitmiştir.

Dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Müslümanlar hayati ihtiyaçlarını karşılamada zorlanmıştır. Osmanlı ise birlik ve bütünlüğü koruma yolunda çaba vermiştir. Osmanlı Rus Savaşı (1877-8) veya 93 harbi ile birlikte ittihad-ı Anasır fikrinin pratikte hiçbir geçerliliğinin olmadığı anlaşılmıştır. Osmanlılar bu savaşta toprak kaybedince elden çıkan yerlerden göç eden Müslümanlar Anadolu'ya yerleşmiş ve içte Müslümanların sayısında artma olmuştur. Batılılar kendi aralarında ittifak sağlayabilirlerse Osmanlı'nın parçalanmasını gerçekleştirmede tereddüt etmeyeceklerdi. Bunu da Osmanlı vatandaşları arasına nifak sokarak gerçekleştireceklerdi. Birlik ve bütünlüğü bozmak için her yola başvuracaklardı. İttihad-ı Anasırın gerçekleşmeyeceği anlaşılınca geriye Müslüman unsurların ittihadı düşüncesinin hakim olması kalmıştır. Hiç değilse Müslümanları bir arada

tutmak istiyorlardı. Osmanlıyı koruma ve ayakta tutmanın da yolu buydu. Dünyanın çeşitli yerlerinde sömürgeye karşı direnmek isteyenlere de yardım etme zarureti ortaya çıkmıştı.

İttihad-ı İslam fikrinin ne olduğu bu kavrama ne anlam yüklendiği de önemlidir. Burada esas olan her bir Müslüman ferдин diğer din kardeşine karşı görevi yanında, sultanın Müslümanların halifesi olarak üstlendiği görev ve yükümlülükler önemlidir. Onun şahsiyet olarak samimi bir mümin olduğunu ve görevlerini yerine getirdiğini görmek gerekmektedir. O göreve geldiğinden itibaren taşıdığı sultan ve halife olmanın bilincinde olduğu anlaşılmaktadır. Dünya Müslümanları problemlerini ona arz ettiğinde, o taşıdığı sıfatların önemini daha iyi anlamıştı. Onun İttihad-ı İslam anlayışını dahili (Osmanlı topraklarında) ve harici (Osmanlı arazisi dışındaki) Müslümanlar arasında Panislamizm idi. Bunun maddi ve manevi, sosyal, kültürel, ekonomik, idari ve askeri pek çok yansımaları olacaktır. Osmanlı geçmişte birçok milleti himaye etmişti. Fakat yeni dönemde bunlar Batının etkisiyle ayrılmayı gerçekleştirmişti. Geriye bir aile gibi Müslümanları birbirine bağlayacak olan İslam Birliği fikri kalıyordu. Müslümanlara din birliği fikri ile yaşmak faydalı olacaktır. “Devletin sosyal bünyesi ve politikasının esası din üzerine kurulmuştur.”¹²

Bir ara sultan Cemaleddin Afgani (1839-1897)’den yararlanma yoluna gitmişse de bu da olumlu sonuç vermemiştir. Sultan Afgani’ye fazla itimat etmemiş, Afgani’nin son yılları İstanbul’da faaliyetsiz geçmiştir. Çin’deki Müslümanlarla ilgilenme, heyet gönderme şeklinde olmuş, bu da süreklilik göstermediğinden faaliyetler sınırlı ve kısıtlı kalmıştır.¹³ Şii-Sünni ittifakının sağlanması projesi gerekli görülmiştir. İttihad-ı İslam’ın gerçekleşmesi için alimlerden istifade etmenin yararlı olacağı düşünülmüştür. Zor zamanda İslam birliğinin çerçevesinin kapsamlı tutulması gerekli görülmüş, Şia’nın bunun dışında tutulmasının doğru olmayacağı anlaşılmıştır. Artık Ehl-i Sünnet Şia veya bir başka ekol değil Ehl-i İslam ifadesinin gündemde tutulması isabetli bulunmuş ve sürekli ittihad ve ittifak üzerinde durulmuştur. Mezhep farkını körüklemenin Müslümanlara zarar getirdiğini fark edenler birlik yolunda çaba vermenin isabetli olacağı kanaatinde idirler. Mezhebin ayrı olması bu iki milletin İttihad-ı İslam düşüncesi etrafında birlikte hareket etmesinin önünde engel değildi. Ne var ki tüm iyimser tutumlara rağmen beklenenler gerçekleşmediği gibi Müslümanların halifelik makamıyla ittihad halinde olması teklifleri de İran’da olumlu karşılık görmemiştir. Osmanlı topraklarında terör faaliyeti yürüten Ermeni pek çok kesim İran’da himaye görmüş, oradan gelerek içerde hadise çıkarmış ve oradan silah temin etmişlerdir.

Aslında Osmanlının dağıtılmak üzere olduğu ve dış güçlerin sürekli tuzaklar kurduğu biliniyordu. Aradaki ihtilaflar bir çözüm üretmeyecekti. Arap-

¹² Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, çev. S. Can, İst., 1984, s. 178.

¹³ Övgüler için bk. İ. Süreyya Sırma, *II. Abdülhamit’in İslam Birliği Siyaseti*, İst., 1985, s. 59 vd.

İran ve Hindistan Müslümanları üzerinde duruluyor ve bunların bu ittihada olumlu cevap vermesi bekleniyordu. Şii-Sünni yakınlaşması sağlanabilirse, bunun pek çok faydası görülecekti. Ulema arasında mektuplaşma gibi irtibatın olmasının pek çok yararlarının olması düşünülmüştür. Bu birliğin başarılı olması Müslümanlar için kazanım olacaktı. Ulema ve siyasilere desteğiyle belirli bir düzeye getirilecekti.

Şüphesiz sultanın Panislamizm siyaseti çok yönlü ve kapsamlı bir girişimdir. Osmanlı ülkesinde ve dışında ki Müslümanları kapsayan iki boyutu vardır. Önemli esaslar çerçevesinde yürütülen düşüncenin beklenen sonucu verdiğini söylemek mümkün değildir. Kazanım olarak Müslümanların manevi desteği, halifeye yakınlık göstermesi, dayanışma talebinde bulunmaları dikkati çekmektedir. Bu ilgi sürekli olamamış, yakınlık duygu düzeyinde kalmış, dayanışmanın ileri düzeye getirilmesi mümkün olmamıştır. Sönük bir hareket olarak kalmış ve aksiyonu her yerde açık olarak görülememiştir. Sadece sözlü olarak İran şahı İstanbul'u ziyareti sırasında sultana Kur'an hediye getirip "padişah ve halifeye ancak böyle bir şey verilebilir"¹⁴ gibi söylenen söz ve lafla kalan halifeyi halife tanıma düzeyinde kalmıştır. Duygusal ifadeler, berrak sözler ve tanıyor görünmek yeterli olmayan yaklaşımlardı. Çabalar vermekle beraber beklentilere cevap alındığını söylemek mümkün değildir.

Herkes İslam'ın ve Müslümanların tehlikede olduğunu biliyordu. Batı güçlüydü. Dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Müslümanlar, Batının sömürgesinde eziliyordu. Hristiyan gücüne karşı Müslüman gücü oluşturmanın dışında hiçbir çare yoktu. Etrafında toplanarak faaliyet yürütebilecek tek güç Osmanlı halifesiydi. Onun dışında dünya Müslümanlarını kucaklayan bir güç yoktu. Bunun gerekli olduğunu sömürgece yaşayan Müslümanlar fark etmişti. Zamanın halifesine bağlı kalmak çözüm olacaktı. Müslümanların duygularını tatmin etmek için beklenen kişinin Mehdi olması da gerekmiyordu. Müslümanlar Mehdi veya gaip imamı bekleyerek değil, mevcut Osmanlı halifesine bağlı kalarak kurtuluşlarını kendi çabalarıyla gerçekleştireceklerdi.

Fakat dikkati çeken bir gariplik vardı. Sultan çok sayıda eğitim kurumu açıyor, insan yetiştirmekle sorunların çözüleceğini düşünüyordu. Yetişmiş insanla olumlu sonuçlar alınacağına inanıyordu. Cehaletten kurtuluş ve bilgiyi yaygın hale getirmek insanlar için kurtuluş olacaktı. Sonuca bakıldığında açılan eğitim kurumlarında yetişenler sultana ve onun İslam Birliği düşüncesinin de aleyhindeydi. Sultanla birlikte faaliyet gösterip İslam Birliğini sağlama tezi taraftar bulmuyordu. İnsanların zihninde Müslümanların birliği fikrinin önemli yer aldığını iddia etmek mümkün değildir. Maddeten ilerlemek, akılcılık ve Batının ilerlediğini görerek kendi acizliğini fark etmek yaygın bakış açısıydı. İslam Birliği sadece bir sembol, halife de sembolik bir şahsiyetti. Özellikle Jön Türkler onunla aynı fikirde değillerdi. Sultanın Batının ilmini alması için

¹⁴ A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 57.

gönderdiği öğrenci ve ilmi heyetler onun aleyhine siyaset yapıyorlardı. Ona karşı cephe alanların sayısında sürekli artış vardı. Adeta onun 33 yıllık yönetiminden insanlar bıkmıştı. Güçlü muhalifler karşısında yapabileceği bir şey yoktu. 1877 savaşındaki yenilginin şokundan kimse kurtulamamıştı. Ondan sonra da ciddi savaşların olmaması insanları ona karşı hasımlığa sevk etmişti. Şayet sürekli savaş dönemi yaşansaydı felaketler birleştirici olabilir veya ülke tümüyle elden giderdi. Uzun barış döneminin yaşanması içte tefrika, fikir ayrılığı ve yoğun muhalefeti artırmıştır. Bu da sadece gayrimüslimlerden değil Müslümanlardan gelen muhalefetti.

Sultan Hıristiyanların birlik halinde hareket ettiğini görünce buna karşı Müslümanların birliğini savunmasının isabetli olacağını düşünmüştür. Muhtemelen açtığı eğitim kurumları da misyonerlerin eğitim kurumlarına alternatif olacak kurumlardı. Fakat misyoner okullarından yetişenler yetiştirildikleri gaye uğrunda faaliyet göstermişlerdir. Sultanın yetiştirdikleri ise onun ve Osmanlının aleyhinde faaliyetlerin içinde olmuşlardır. Onun beklediği yetişmiş insanın sultanla birlikte hareket edeceği ve İslam birliğini savunacağı beklentisi gerçekleşmemiştir. İslam Birliği tezini savunmada sultanın samimi ve içten olduğunda şüphe bulunmamaktadır. Ona muhalif olanlar arasında da Panislamizm'e inanan birçok kimse vardı. Fakat onlar dahi sultanın yönetiminden şikayetçiydi.

Üzerinde birleşilen husus herkesin sultana karşı olmasıydı. Buradaki gariplik ise sultandan sonra onun bıraktığı boşluğu dolduracak kimsenin olmadığını kimsenin hesap etmemesidir. O ölür veya tahttan indirilirse, onun yerine geçecek ondan daha güçlü siyasi konuma sahip kimsenin bulunmadığı biliniyordu. Dışta ise sadece gönülden bağlılık ve hutbede halifenin ismine yer verme vardı. Bu da sembolik olmaktan ileri gidemiyordu. Çok güçlü bir ideoloji, taraftar bulan bir fikir ve yolunda feda olunan bir düşünce düzeyine gelemeyen ittihad-ı İslam sadece bir temenni olarak kalmıştır. Büyük bir güç, dünya çapında bir düşünce biçimi, ses getiren bir faaliyet olarak süreklilik gösterememiştir. Her ne kadar dinç kaldığı dönemler olmuşsa da zayıf düşmüş, taraftarları onu tüm güç ve imkanlarıyla savunamamış, dünyanın şartları ulusal devlet kurmaya doğru yönelince, insanlar Müslüman olmakla beraber zihinlerinde milli hareketle yönelme temayülü taşımışlardır. Sultanın çabası ise siyasi faaliyet ve tedbir düzeyinde kalmıştır. Geniş halk kitlelerinin özümlediği bir düşünce olamamıştır. “Panislamizm özellikle sömürge altındaki İslam ülkelerinde olağanüstü popüler olmuş ve oralarda milli kimliklerin gelişmesinde son derece önemli rol almıştır.”¹⁵

Halifeliğin Osmanlılarda olması avantaj olmakla beraber, dezavantaj olan pek çok olumsuzluk devletin kötü sonunu hazırlamıştır. Yetişmiş insanlar dahi milliyetçilik akımını savunuyordu. Bu akım sadece Sırp, Yunan, Bulgar ve

¹⁵ Özcan, *a.g.e.*, s. 92.

Ermeni gibi kesimler arasında değil, Müslümanlar arasında da yayılmış ve taraftar bulmuştur. Artık İslam Birliği fikri bir temenniden öte geçememiştir.

Müslümanlar arasında sağlıklı iletişimin sağlanması, birbirini doğru tanımanın gerçekleşmesi ve sorunlarını asgariye indirmeleri, onların emelleri arasındadır. Din kardeşliği düşüncesinin gereğini hayata yansıtma, sevinç ve acıda birbirinin yanında olma ve maddi ve manevi imkanları paylaşma II. Abdülhamid'in önemli bir projesidir. O bulunduğu konum nedeniyle konu üzerinde hassasiyetle durmuş ve İslam Birliği fikrini olabildiğince canlı tutma çabası vermiştir. Onun Üsküdar Beylerbeyi Sarayı'na alınışı ile birlikte bu proje de aktifliğini kaybetmiş, sadece düşünce bazında kalmaya mahkum olmuş ve bu fikir onunla birlikte gündemden düşmüştür. İttihad-i İslam anlayışı bağlamında onun başlattığı ve uyguladığı birçok faaliyete son verilmiş, birçoğu da başlı kalmış ve onun yürüttüğü düzeyde etkinlik gösterme söz konusu olmamıştır.

Üsküdar bu yönüyle bir fikrin Sultan'ın vefatı ile birlikte rafa kaldırıldığı mekandır. Bu düşüncenin öncüsü olan şahsiyet düşünce dünyasındaki bu kapsamlı, bütünleştirici ve genelde kabul gören düşüncesi ile birlikte vefat etmiştir. Ondan sonra da bir başka yetkili bu düşünceyi sürdürmemiştir. Başka anlayışları geçerli kılma çabaları ise İttihad-ı İslam'ın bıraktığı boşluğunu dolduramamıştır. Bahsi geçen fikrin uygulayıcısının hayatının son kısmını Üsküdar'da göz hapsinde geçiren şahsiyetin önemli bir projesi olması nedeniyle konu Müslümanların gündemiyle yakından ilgili görmekteyim. Bu husus Müslümanların gündemi kapsamında ve mantalitesi bağlamında ele alınması gereken bir meseledir.

Bu düşüncenin Arap Yarımadasında uygulanış biçimleri, o dönemde basın yayında ele alınış ve işleniş tarzı, bunun yansımaları üzerinde durulması gereken hususlardır. II. Abdülhamit sonrasında bu projeden vazgeçilmesinin getiri ve götürüleri üzerinde durulması ve bunun Müslümanların fikir dünyasına etkisi günümüz sorunlarından. Bir sürecin daha önce başlayıp Dolmabahçe Sarayı sonrasında Yıldız Sarayında sürdürülüşü, Üsküdar'da bitişi ve bu sonun yansımaları açıklığa kavuşturulması gereken ve günümüze ışık tutan meselelerdir.

VI- II. Abdülhamit ve İttihad-ı İslam Projesinin Sonu

Müslümanlar arasında sağlıklı iletişimin sağlanması, birbirini doğru tanımanın gerçekleşmesi, sorunlarını asgariye indirmeleri onların emelleri arasındadır. Din kardeşliği düşüncesinin gereğini hayata yansıtma, sevinç ve acıda birbirinin yanında olma ve maddi ve manevi imkanları paylaşma II. Abdülhamid'in önemli bir projesidir. O bulunduğu konum nedeniyle konu üzerinde hassasiyetle durmuş ve İslam Birliği fikrini olabildiğince canlı tutma çabası vermiştir. Onun Üsküdar Beylerbeyi Sarayı'na alınışı ile birlikte bu proje de aktifliğini kaybetmiş, sadece düşünce bazında kalmaya mahkum olmuş ve bu

fikir onunla birlikte gündemden düşmüştür. İttihad-i İslam anlayışı bağlamında onun başlattığı ve uyguladığı birçok faaliyete son verilmiş, birçoğu da başlı kalmış ve onun yürüttüğü düzeyde etkinlik gösterme söz konusu olmamıştır.

Üsküdar bu yönüyle bir fikrin Sultan'ın vefatı ile birlikte rafa kaldırıldığı mekandır. Bu düşüncenin öncüsü olan şahsiyet düşünce dünyasındaki bu kapsamlı, bütünleştirici ve genelde kabul gören düşüncesi ile birlikte vefat etmiştir. Ondan sonra da bir başka yetkili bu düşünceyi sürdürmemiştir. Başka anlayışları geçerli kılma çabaları ise İttihad-ı İslam'ın bıraktığı boşluğu dolduramamıştır. Bahsi geçen fikrin uygulayıcısının hayatının son kısmını Üsküdar'da geçiren şahsiyetin önemli bir projesi olması nedeniyle konuyu Müslümanların gündemiyle ilgili görmekteyim. Bu husus gündelik hayatın kapsamında ve yaşanan acıların mantalitesi bağlamında ele alınmak durumundadır.

Bu düşüncenin uygulanış biçimleri, o dönemde basın yayında ele alınmış ve işleniş tarzı ve bunun yansımaları dikkat çekicidir. II. Abdülhamit sonrasında bu projeden vazgeçilmesinin acılara sebep olduğu açıktır. Bunun Müslümanların hayatına etkisi bilinmektedir. Bir sürecin daha önce başlayıp bir dönemde bitişi, ayrıca bu sonun yansımaları açıklığa kavuşturulmayı bekleyen sorunlardandır.

Sonuç

Yaşlı çınarı tüketmek için ıslahat dayatması yoğunlaşmıştır. Sömürü pazarı kuranlar Osmanlıya baskı yapmışlar ıslahat taleplerine uyulmasını istemişler Sultan II. Abdülhamit ise bunu geciktirebildiği kadar geciktirmiş ve Batıyı oyalamıştır. Osmanlıya yapılan Batı baskısı aralıksız sürmüştür. Sultan insanları İttihad-ı İslam fikri çevresinde bir arada tutma çabası vermiştir. Batı Osmanlıdan koparabildiğini koparmayı sürdürürken, ayakta kalma çabası verme mücadelesi Sultanın döneminde yoğunudur.

Sultanın döneminde İslam Birliği/Panislamizm dini olduğu kadar siyasi gelişmeleri de içermektedir. Müslümanların ilişkilerine canlılık getirmiştir. Bu düşüncenin ortaya çıkışının sebepleri vardır. En belirginini dünyanın çeşitli yerlerinde Müslümanların yaşadığı meşakkatlerdir. Zor şartlar altındaki dünya Müslümanları bu düşünceden hareketle canlanacak bir beklentiye girmişlerdir. Sultanın İslam Birliği fikrine dünya Müslümanlarından yeterli cevabı aldığı ve katkıları gördüğünü söylemek mümkün değildir. Başa gelenleri biraz da Müslümanların birlik ve bütünlük bilincine eremedikleri için felaketleri yaşadıklarını görmek gerekmektedir.

İslam'ın Müslümanların birlik halinde hareket etmeleri çağrısı onun özünü ve ruhunu oluşturan bir davettir. Dinin metinleri ayet ve hadisleriyle bu konuda çok sayıda öğüt sunmuş ve bunların uygulanmasını istemiştir. İslam tarihi boyunca yapılan uygulamalar ve kazanılan tecrübe Müslümanların kardeşlik,

dostluk ve birliktelik gibi temel hususlarda kazandıkları deneyimin göstergesidir. Bu da bir birikim olarak ortaya çıkmış, bu düşünce benimsenmiş ve özümsemiştir. Müslümanların dinlerinin gereği olan bu beraberliğe gönül vermeleri doğal olarak onlardan beklenen bir tutumdur.

Kaynaklar

- Ali Hasan Harputlu, *Gurubu'l-hilafeti'l-İslamiyye*, 189; *el-Alemü'l-Arabi fi'l-Asrı'l-hadis*, 108.
- Hadıru'l-Alemi'l-İslami*, I, 309.
- A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamit Hatıralarım*, İst., 1986.
- C. Eraslan, *İslam Birliği Çerçevesinde II. Abdülhamit'in İlk Yıllarında Osmanlı İran Münasebetleri (1878-1882)'in Tarih Araştırma Merkezi*, İst., 1991.
- E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ank., 1983.
- İ. Süreyya Sırma, *II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti*, İst., 1985.
- İ. Süreyya Sırma, *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyancıları*, İst., 1980.
- Özcan, Azmi *Panislamizm*, TDV yay., İst., 1992.
- Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, çev. S. Can, İst., 1984.
- Tercüman-ı Hakikat, 1880, 16 Mayıs, 14 Eylül 1881.

